

Тверда вимова зубних приголосних перед [i] в сучасній українській мові (теоретичний та ортологічний аспекти)

З-поміж питань, здавалося б, часткових, але таких, що мають принципове значення для розуміння своєрідності української мови як системи й саме тому знаходять потрактування в працях Юрія Шевельова, вибране для цієї статті є чи не найбільш показовим щодо невідповідності між справді науковим пошуком та офіційно формованим у радянський час поглядом на порушувану дослідниками проблему. До нього вчений звертається в полемічному творі з промовистою назвою «Так нас навчали правильних проізношень» [3], де виважено й аргументова-

но доводить нормативний характер розрізнення твердих і м'яких приголосних перед [і] залежно від походження останнього, посиляючись на студії Олекси Синявського та віддаючи належне кваліфікованому підходу в питаннях літературної вимови таким видатним українським фонетистам, як Петро Коструба й Микола Наконечний.

Харківським науковцям нинішнього сторіччя творчо пощастило, якщо мати на увазі можливість бути учнями й пізніше колегами таких учених-наставників, як Микола Наконечний, якого тепло згадує серед молодих на час його студентської пори вчителів і Юрій Шевельов. Автора цих рядків (очевидно, не без певного впливу факту належності до природних носіїв твердого типу вимови приголосних у звукосполуках зубних та [і] пізнішого походження) Микола Федорович залучив до спільної праці на ділянці української орфоепії, запропонувавши, зокрема, підготувати разом доповідь на підсумкову наукову конференцію викладачів філологічного факультету ХДУ.

Та доповідь, виголошена десь на початку 70-х років, викликала жваву дискусію, виявивши як опонентів, так і багатьох прихильників основних її положень, у тому числі щодо розрізнення твердості і м'якості зубних приголосних у відповідних позиціях. Дещо пізніше, після виходу 1976 року монографії Миколи Пилинського «Мовна норма і стиль» [2], ми у співавторстві з М. Наконечним написали рецензію, у якій загальна позитивна оцінка праці супроводжувалась рядом критичних зауважень у зв'язку з деякою непослідовністю вченого на рівні теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій, насамперед у питанні нормативності твердоприголосної вимови перед [і]. Але не з нашої вини рецензія не була опублікована.

В українському усному літературному мовленні нашого часу (як і в діалектах) наявні два варіанти вимови приголосних [д], [т], [з], [с], [л], [н], [ц] у сполученні з [і], що походить з [о], а також із цим голосним (так само генетично пізнішим) у закінченнях називного відмінка множини прикметників твердої групи. Це передусім — непалаталізована, тверда вимова поданих вище приголосних у зазначених звукосполуках: [поділ], [стіл], кілька [разіў], [голосіў], [милі] діти, питання ці [йасні], юнаки [смуглолиці] (прикладів подібних слів і слівформ з описуванням тут явищем твердої вимови можна наводити дуже багато); не пом'якшуються зубні приголосні перед [і] у складних словах та на стику слів у сполуках: [спортінвентар], [сад і город] і т. ін. Поряд із цією традиційною вимовою, при якій зубні приголосні звучать твердо (подібно до вимови і в інших мовах; у відповідних словах і словформах російської мови теж твердими є названі приголосні), сучасна українська орфоепія допускає, як відомо, також і м'яку вимову: [под'іл], [с'т'іл], [раз'іў], [голос'іў], [мил'і], [йас'н'і], [смуглолиц'і] — як рівноправний

варіант у межах норми, зважаючи на те, що така вимова властива чималій частині носіїв літературної мови, як і говорів. Уперше про це чітко сказано було в двотомному «Курсі сучасної української літературної мови» за редакцією Леоніда Булаховського (1951 р.) і менш виразно — у першій книзі п'ятитомного видання «Сучасна українська літературна мова» за редакцією Івана Білодіда (1969 р.).

У згаданій вище відповіді своїм опонентам Юрій Шевельов рішуче виступив проти спроби впровадити безваріантну норму щодо звучання приголосних перед [і] за рахунок віднесення твердоприголосного типу вимови, здавна поширеного в нас і ближчого до вимовних особливостей інших слов'янських мов, до «застарілих», «ненормативних» уподобань певного кола мовців. Бездоказову ідею відмирання важливої риси української орфоепії так само рішуче відкидав і Микола Наконечний. З цих позицій учений розглядав, зокрема, деякі місця монографії «Мовна норма і стиль» [2] як надто суперечливі, позначені непослідовністю. За його порадою до нашої рецензії на цю книжку було внесено посутнє зауваження, що подається нижче. Наперекір власним поглядам на норму літературної вимови як «реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний факт» [2: 94] і своїм же твердженням про силу традиції в літературній мові та велику стійкість її фонологічної системи, всупереч його ж, М. Пилинського, висновкові, що вже «на кінець XIX — початок XX ст. сформувалися основні норми усного літературного мовлення» [3: 280], наш автор фактично солідаризувався тут, на сторінці 53, з поглядами укладачів словника-довідника «Українська літературна вимова і наголос» (1973 р.). Посилаючись на сторінки 12–13 того довідника, він твердить, ніби традиційне розрізнювання сполук із нем'якими зубними приголосними перед [і] з [о] та сполук із м'якими зубними приголосними перед [і] з [е], з [ѣ] уже, мовляв, відживає і певною мірою протистоїть кодифікованим нормам української вимови. Погляд на здиференційовану вимову [ді], [ті]... — [д'і], [т'і]... в українській мові нашої доби як на ніби таку тенденцію, що відживає, ми характеризували як помилковий і в корені неправильний.

Безперечно хибна думка про «відживання» дуже поширеної і тепер у масах мовців традиційної вимови типу [ніс] — *носа* пояснюється тим, що цю визначну рису фонологічної системи нашої мови розглядають не на вищому, **фонологічному** рівні, пов'язаному зі смисловим розрізнюванням слів і словоформ, а тільки в суто **фонетичному** плані, де йдеться вже не про фонему, а про самі алофони, або варіанти фонем, які не використовуються в мові для диференціації значень слів і форм їх.

Тверді та м'які зубні приголосні є різними фонемами, що в численній частині (у мільйонів) мовців — носіїв української літературної мови — досить чітко, як правило, зберігають смислорозрізняльну функ-

цію, тобто здатність диференціювати слова й форми не лише перед [a], [o], [y], [e], [и], а й перед [і]. Порівняймо: [тік], *току* і [т'ік] від *текти*; [подіј] від *подоїти* і [под'іј] від *подія*; [синіў] від *син* і [син'іў] від *синіти*; [сік], *соку* і [с'ік] від *сікти*; [дружні] від *дружний* (одностайний) і [дружн'і] від *дружній* (приязний); [п'існі] від *пісний* і [п'іс'н'і] від *пісня*; [ц'ілі] від *цілий* і [ц'іл'і] від *ціль* та багато інших таких і подібних до них слів-паронімів (загалом їх у мові велика кількість [1: 150–165]). Тут заміна твердого приголосного на м'який перед [і] звичайно — у свідомості цих мовців — міняє склад фонем у слові, отже, й саме слово, значення його. У другій, так само численній частині мовців (налічує також мільйони) тверді приголосні перед [і] — всередині слів — звичайно пом'якшуються, хоч і не в усіх випадках, отже кореляція [д] — [д'], [т] — [т']... перед [і] в носіїв цього типу вимови здебільшого «нейтралізується», що приводить до появи нових численних омонімів, відсутніх, як правило, у першій частині мовців.

Множення омонімів є в принципі небажаним, виразно негативним явищем у мові. Їх нагромадженню, зокрема внаслідок ширення м'якоприголосної вимови розгляданих у цій статті сполук, певною мірою сприяє й наша система графіки, яка не позначає на письмі різниці у звучанні відповідних слів. Однак головна причина криється в недооцінці орфоепічних норм і культури усного мовлення в цілому. Недостатня ще робота над українською орфоепією в школі, як свідчить мовна практика, загрожує не тільки тим, що дедалі шириться серед нового покоління знівельована вимова на зразок [т'ік] — *току*, а й дечим іншим. Варто згадати хоча б штучне розривання африкати [дж], розкладання її на два звуки у словах на зразок *бджола*, *раджу*, теж викликане впливом графіки. А щодо вимови приголосних перед [і] в таких, наприклад, словах і формах, як *ясність*, *сильні*, *славні* (їх дуже багато), у боротьбі за усунення омонімії у випадках типу [дружні] *оплески* і [дружн'і] *почуття до когось* у великій допомозі нам стають інші слов'янські мови.

Про поступове внесення піднебінного елемента в приголосні, що сполучаються з [і], яке походить із [о], писав свого часу Павло Житецький у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876 р.). Коментуючи відповідні міркування відомого мовознавця, Юрій Шевельов зауважив: «Минуло сторіччя, а тверда вимова все зникає. Чи не занадто довго? Чи не прийняли і Житецький і Тарасюк варіантність, зумовлену впливами різних говірок, а тепер і російської мови, за тенденцію літературної мови? Чи, навпаки, тверда вимова зубних перед [і] не виявляє подиву гідної цупкості й опірності? Звуки, що мають фонематичний характер, не так легко й скоро зникають з мов»

[3: 205]. І далі вчений каже про марність будь-чого втручання в цей процес та необхідність його справді наукового дослідження.

Саме твердий тип вимови незаперечно засвідчують фонозаписи українського літературного мовлення з початку ХХ ст., які до останніх днів життя збирав один із найвизначніших фонетистів Микола Наконечний. У багатій фонотечі дослідника є жива мова основоположника українського професійного театру й актора Марка Кропивницького, голоси відомих українських письменників Павла Тичини, Максима Рильського, Остапа Вишні, Петра Панча, Олесь Гончара, Михайла Стельмаха, Василя Козаченка, Івана Виргана, сценічні партії та інтерв'ю знаних українських акторів Данила Антоновича, Івана Мар'яненка, Гната Юри, Віктора Добровольського, Софії Федорцевої, Лариси Руденко, Юрія Тимошенка, Анатолія Солов'яненка, Романа Черкашина — безумовно найкращі, найавторитетніші зразки усного українського мовлення, що можуть правити за еталон сучасної української літературної вимови. А ще вчений спирався на дані постійних спостережень за мовними особливостями колег-науковців, студентів, учителів, журналістів — усіх, із ким доводилося йому спілкуватися, мати творчі контакти.

Послідовно відстоювана Миколою Наконечним думка про ортологічну значущість твердої вимови зубних приголосних перед [і] у численних словах і словоформах сучасної української мови суголосна поглядам на цю проблему інших учених, для яких підставою того чи іншого твердження завжди були дослідницькі пошуки з усебічним і глибоким аналізом фактів. До таких учених, безсумнівно, належить і Юрій Шевельов, зокрема і в конкретному питанні розрізнення твердості — м'якості приголосних перед [і] як однієї з важливих рис фонологічної системи сучасної української мови.

Література

1. Наконечний М. До вивчення процесу становлення й розвитку фонетичної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови. — Х., 1962. — С. 100–165.
2. Пилинський М. Мовна норма і стиль. — К., 1976.
3. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних проізношень // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 236–280.